

Op weg naar de hemel

OP WEG
NAAR
DE HEMEL

God en mens in de Middeleeuwen

STERCK & DE VREESE

LUDO JONGEN

© 2021 Ludo Jongen | uitgeverij Sterck & De Vreese

Omslagontwerp & Boekverzorging Barbara Jonkers

Beeldredactie: Martine Meuwese

Omslagbeeld: Schepping van de wereld & Verdrijving uit het paradijs (Giovanni di Paolo, 1445; New York, Metropolitan Museum)

ISBN 978 90 5615 703 6

NUR 738 1 917

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij Sterck & De Vreese, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland -info@sterckendevreese.nl.

Sterck & De Vreese is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.sterckendevreese.nl

Voor mijn maatje Hetty Esseveld &
mijn dochter Vita Jongen

INHOUD

INLEIDING	9	
1	UIT HET NIETS	33
2	GOEDE EN KWADE GEESTEN	37
3	ADAM EN EVA EN DE EERSTE ZONDE	43
4	DE AARDBOL	49
5	DE BEWOONDE WERELD	52
6	DE KOSMOS	57
7	DE HEL	63
8	RARE KOSTGANGERS	69
9	ALLEMAAL BEESTJES	78
10	OPGEVOERD NAAR DE HEMEL	85
11	TOT HIER EN NIET VERDER	90
12	ONBEVLEKTE ONTVANGENIS EN GEBOORTE VAN MARIA	95
13	MARIA'S HUWELIJK EN DE ANNUNCIATIE	101
14	GEBOORTE VAN CHRISTUS	109
15	KINDERMOORD EN VLUCHT NAAR EGYPTE	115
16	JEZUS ALS KIND	120
17	EEN BRIEF VAN JEZUS	126
18	DE BEDROEFDE MOEDER	133
19	DE POORTEN VAN DE HEL OPENGEBROKEN	138

20	STANDVASTIG TOT IN DE DOOD	146
21	DE DUIVEL AFGETROEFD	153
22	OP HET NIPPERTJE GERED	160
23	EEN DUIVELSKIND	166
24	VERGIFFENIS SCHENKEN	172
25	STRAF VOOR DE OVERSPELIGE ZONDAAR	178
26	EEN SCHAT AAN RELIEKEN	186
27	VISIOENEN VAN DE HEMEL	193
28	GEDRAAG JE!	198
29	BAAS BOVEN BAAS	204
30	HET LEVEN ALS PELGRIMAGE	211
31	AAN HET STERFBED	217
32	OP KLOMPEN DE HEMEL IN	223
33	HET LAATSTE OORDEEL	230
	BRONNEN & OM VERDER TE LEZEN	238
	WOORDEN VAN DANK	247
	REGISTER VAN EIGENNAMEN	249

sollicitudo totiusque posteritatis horum et desideriorum habentium, cum istud nobilitas progenies regni
 Anglie et maris illius que in hactenus fundamentis ueterari, negligentiam quendam quap. et iqua
 libere impetere sua felicia uenerunt. uoluerunt quos in familia memorate tenere uiderentur. hinc
 scriptum fecerit, regnum Anglie prout in uoluntate dixerunt arguimus in uis apud illam redire, quod et
 subsecundo posteritatem prope subiectum omnes formam animi sui oblectatio. et a thibudo. possunt pro
 genit. habita facile ueniale comedat. et legentibus utilitas conferret. In quo quidem laborum uis fa
 cilis assumpt. uenit uenit istud formam ita istud ut nihil de ueteritate hactenus regni. et ad illudque ad
 hactenus formam. et uenit. hinc. reddunt.

Sicut in agro dimissio forma
 tus. et in paratibus unde qua
 trax flumina diuinitas reuoluit.
 am. quippe de ista dimissio
 facte cum uenit. inq. ista fi
 ut et retere rebis. de quo et et ista p
 phetia. et eadem de. hinc. hinc
 aduenit. et pro. hinc. hinc
 tu facte. p. hinc. hinc. hinc
 collant. et hinc. hinc. hinc
 uenit. uenit. hinc. hinc. hinc
 ra in hinc. hinc. hinc. hinc
 facte. hinc. hinc. hinc.

Sicut in agro dimissio forma
 tus. et in paratibus unde qua
 trax flumina diuinitas reuoluit.
 am. quippe de ista dimissio
 facte cum uenit. inq. ista fi
 ut et retere rebis. de quo et et ista p
 phetia. et eadem de. hinc. hinc
 aduenit. et pro. hinc. hinc
 tu facte. p. hinc. hinc. hinc
 collant. et hinc. hinc. hinc
 uenit. uenit. hinc. hinc. hinc
 ra in hinc. hinc. hinc. hinc
 facte. hinc. hinc. hinc.

Sicut in agro dimissio forma
 tus. et in paratibus unde qua
 trax flumina diuinitas reuoluit.
 am. quippe de ista dimissio
 facte cum uenit. inq. ista fi
 ut et retere rebis. de quo et et ista p
 phetia. et eadem de. hinc. hinc
 aduenit. et pro. hinc. hinc
 tu facte. p. hinc. hinc. hinc
 collant. et hinc. hinc. hinc
 uenit. uenit. hinc. hinc. hinc
 ra in hinc. hinc. hinc. hinc
 facte. hinc. hinc. hinc.

Sicut in agro dimissio forma
 tus. et in paratibus unde qua
 trax flumina diuinitas reuoluit.
 am. quippe de ista dimissio
 facte cum uenit. inq. ista fi
 ut et retere rebis. de quo et et ista p
 phetia. et eadem de. hinc. hinc
 aduenit. et pro. hinc. hinc
 tu facte. p. hinc. hinc. hinc
 collant. et hinc. hinc. hinc
 uenit. uenit. hinc. hinc. hinc
 ra in hinc. hinc. hinc. hinc
 facte. hinc. hinc. hinc.

Sicut in agro dimissio forma
 tus. et in paratibus unde qua
 trax flumina diuinitas reuoluit.
 am. quippe de ista dimissio
 facte cum uenit. inq. ista fi
 ut et retere rebis. de quo et et ista p
 phetia. et eadem de. hinc. hinc
 aduenit. et pro. hinc. hinc
 tu facte. p. hinc. hinc. hinc
 collant. et hinc. hinc. hinc
 uenit. uenit. hinc. hinc. hinc
 ra in hinc. hinc. hinc. hinc
 facte. hinc. hinc. hinc.

Sicut in agro dimissio forma
 tus. et in paratibus unde qua
 trax flumina diuinitas reuoluit.
 am. quippe de ista dimissio
 facte cum uenit. inq. ista fi
 ut et retere rebis. de quo et et ista p
 phetia. et eadem de. hinc. hinc
 aduenit. et pro. hinc. hinc
 tu facte. p. hinc. hinc. hinc
 collant. et hinc. hinc. hinc
 uenit. uenit. hinc. hinc. hinc
 ra in hinc. hinc. hinc. hinc
 facte. hinc. hinc. hinc.

Sicut in agro dimissio forma
 tus. et in paratibus unde qua
 trax flumina diuinitas reuoluit.
 am. quippe de ista dimissio
 facte cum uenit. inq. ista fi
 ut et retere rebis. de quo et et ista p
 phetia. et eadem de. hinc. hinc
 aduenit. et pro. hinc. hinc
 tu facte. p. hinc. hinc. hinc
 collant. et hinc. hinc. hinc
 uenit. uenit. hinc. hinc. hinc
 ra in hinc. hinc. hinc. hinc
 facte. hinc. hinc. hinc.

Sicut in agro dimissio forma
 tus. et in paratibus unde qua
 trax flumina diuinitas reuoluit.
 am. quippe de ista dimissio
 facte cum uenit. inq. ista fi
 ut et retere rebis. de quo et et ista p
 phetia. et eadem de. hinc. hinc
 aduenit. et pro. hinc. hinc
 tu facte. p. hinc. hinc. hinc
 collant. et hinc. hinc. hinc
 uenit. uenit. hinc. hinc. hinc
 ra in hinc. hinc. hinc. hinc
 facte. hinc. hinc. hinc.

Sicut in agro dimissio forma
 tus. et in paratibus unde qua
 trax flumina diuinitas reuoluit.
 am. quippe de ista dimissio
 facte cum uenit. inq. ista fi
 ut et retere rebis. de quo et et ista p
 phetia. et eadem de. hinc. hinc
 aduenit. et pro. hinc. hinc
 tu facte. p. hinc. hinc. hinc
 collant. et hinc. hinc. hinc
 uenit. uenit. hinc. hinc. hinc
 ra in hinc. hinc. hinc. hinc
 facte. hinc. hinc. hinc.

Genealogische rol met de stamboom van de Engelse koningen vanaf Adam & Eva (Engeland, ±1460; Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 78 B 24, begin)

INLEIDING

Wat is tijd? Aan ons tijdsbesef ligt de afwisseling van licht en donker, van dag en nacht ten grondslag. Een dag telt 24 uur; elk uur zestig minuten en elke minuut zestig seconden. Dat kunnen we aflezen op ons horloge, onze mobiele telefoon of onze computer. Zeven dagen vormen een week en 365 dagen een jaar. Elk jaar telt twaalf maanden en vier seizoenen.

Wanneer de tijd begonnen is, weten we niet, of beter gezegd, dat kunnen we niet bevatten. De oerknal, het ontstaan van ons heelal, zou 13,8 miljard jaar geleden hebben plaatsgevonden. Van dat letterlijk astronomische getal kunnen we ons geen enkele voorstelling maken. Of de tijd ooit ophoudt te bestaan, weten we evenmin.

Voor geleerden uit de Hoge en Late Middeleeuwen (globaal de periode van 1000 tot 1500) lag het allemaal een stuk eenvoudiger. Volgens hun vaste overtuiging was de mens 5199 jaar voor de geboorte van Christus geschapen, en wel op 25 maart, op een vrijdag. In de Middeleeuwen zag men de geschiedenis als een doorlopende lijn van de Schepping tot de Jongste Dag, waarop het Laatste Oordeel zou plaatsvinden. Voor christenen was (en is) de Bijbel het belangrijkste boek, het Boek der boeken. Daar konden antwoorden op vele levensvragen vinden. Vanaf het eerste boek van het Oude Testament (Genesis) tot en met het laatste boek van het Nieuwe Testament (Apokalyps) is de geschiedenis beschreven van de wereld, van de tijd en vooral van de mensen.

In die geschiedenis zijn drie momenten cruciaal:

1 – *De zondeval van het eerste mensenpaar*. Omdat Adam en Eva Gods gebod overtraden – ze mochten niet eten van de boom van kennis van goed en kwaad (Genesis 2,16-17) –, werden ze uit het Aards Paradijs verdreven. Hun nakomelingen moesten zich in het zweet werken voor hun dagelijks brood en zouden ten slotte sterven (Genesis 17-19). Maar ooit zou de Verlosser, de Messias, geboren worden: in het Oude Testament wordt op vele plaatsen de komst van Christus geprofeteerd. Nu is 5200 jaar een periode die een mens zich niet voor kan stellen. Het is een abstract getal, een rekeneenheid. In het evangelie van Lucas (3,23-38) wordt een geslachtslijst gegeven van Jezus tot Adam. Die lijst komt overeen met lijsten uit Genesis (5,3-32 & 11,10-26), Rechters (4,18-22) en 1 Koningen (1,1-4 & 24-28 en 5,1-15; het evangelie van

Matteüs begint ook met een geslachtslijst, maar die wijkt nogal af). Ook al bereikten Adam en andere stamvaders leeftijden van boven de duizend jaar, een generatie is een 'behapbaar' begrip. Dus die 5199 jaar waren te overzien.

2 – *De menswording en kruisdood van Christus*. Het Nieuwe Testament beschrijft het leven van de Messias: zijn daden en prediking, met zijn kruisdood als apotheose. Doordat Hij vrijwillig mens werd en zich dus aan de dood onderwierp, kon Hij die dood overwinnen en daardoor werd de poort naar de eeuwige zaligheid weer geopend. Volgens middeleeuwse berekeningen zouden zowel de Annunciatie, het moment waarop Maria zwanger werd van Christus (incarnatie of menswording), als Christus' kruisdood op 25 maart hebben plaatsgevonden, zodat Schepping, verkondiging en kruisdood op één lijn liggen.

3 – *Het Laatste Oordeel*. Mits een mens trouw de geboden van God en de Kerk onderhield, zou hem na zijn dood het hemelse geluk deelachtig worden. Volgens middeleeuwse geleerden leefden zij in de periode tussen Christus' Hemelvaart en de Jongste Dag. Op de Jongste Dag zullen de doden uit hun graven verrijzen, zal de wereld ten onder gaan en zal Christus wederkeren om over de mensen te oordelen. Dan houdt de tijd op te bestaan. Van wat zich tussen Hemelvaart en het einde der tijden afspeelt, is in het Nieuwe Testament slechts de beginperiode beschreven. In de Handelingen en de brieven van Paulus en andere apostelen wordt het een en ander verteld over wat er in de eerste eeuw van onze jaartelling is voorgevallen. Geschiedschrijvers hebben echter vastgelegd wat er na het jaar 100 gebeurd is, zowel in de kerkelijke als in de wereldlijke geschiedenis. Ook hier wordt de geschiedenis weer gesegmenteerd door ellenlange opsommingen van pausen en keizers. De middeleeuwers geloofden niet dat het Romeinse Rijk ten onder was gegaan. Integendeel, de Roomse (Romeinse) keizers werden beschouwd als de opvolgers van de eerste keizer, Augustus (27 v.Chr.-14 n.Chr.). Maar historici kunnen slechts tot aan hun eigen tijd gebeurtenissen beschrijven. Vaak wordt zo'n wereldkroniek afgesloten met profetieën van de tekenen die de Jongste Dag aankondigen. Lodewijk van Velthem (1265/75-±1330) heeft een vijfde partie, de *Voortzetting*, toegevoegd aan zijn wereldkroniek, de *Spiegel historiael*. Hij meende dat de eindtijd tussen 1300 en 1336 zou plaatsvinden. Hij baseerde zich daarbij op de voorspellingen uit

Zielen in Abrahams schoot

(uit: getijdenboek, Utrecht, 1450-1475; Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 133 E 22, fol. 101v).

het boek Daniël (Oude Testament) en de Apokalyps (Nieuwe Testament) en op voorspellingen van Hildegard van Bingen (1098-1179). Deze mystica heeft een groot aantal werken nagelaten, waaronder *Scivias* [Ken de wegen]. In dat boek vol visioenen beschrijft Hildegard de geschiedenis van de wereld vanaf de Schepping tot het Laatste Oordeel. Lodewijk van Velthem werkte rond 1316 aan zijn *Voortzetting*; volgens hem waren er dus nog zo'n twintig jaar te gaan tot de Jongste Dag. Maar zoals we weten, is de wereld niet vergaan in 1336.

De middeleeuwen waren er vast van overtuigd dat ze in die laatste periode leefden, tussen Christus' Hemelvaart en het Laatste Oordeel. Het was voor hen uiteraard ongewis wat de toekomst voor hen in petto zou hebben. Ze

vatten de geschiedenis echter op als door God gegeven feiten. Door de geschiedenis te bestuderen kon men – net als met Bijbelstudie – inzicht krijgen in Gods bedoelingen met de mensheid en de wereld.

In dit boek wordt in 33 hoofdstukken de geschiedenis van de mensheid geschetst aan de hand van kronieken, devotionele teksten en hoofse ridderromans. Waarom 33? Volgens de traditie is Christus op 33-jarige leeftijd aan het kruis gestorven. Dertig of 33 jaar werd in de Middeleeuwen beschouwd als de ideale leeftijd van de mens, man of vrouw. Dan was hij of zij op het toppunt van zijn of haar kunnen. Het is ook de leeftijd die de mensen zullen hebben wanneer ze op de Jongste Dag uit hun graven opstaan.

In de eerste elf hoofdstukken wordt beschreven hoe in de Middeleeuwen naar de Schepping en de wereld werd gekeken. Omdat Adam en Eva van de boom van kennis van goed en kwaad snoepten, werden ze uit het (Aards) Paradijs verdreven. Alleen de profeten Henoch en Elia werden nog in de hemel opgenomen: alle rechtvaardige en deugdzaam lieden (aartsvaders, koningen, profeten, enzovoorts) gingen na hun dood naar het *limbo*, een soort wachtkamer waar ze de komst van Christus afwachtten. Volgens middeleeuwse geleerden heeft alleen de Macedonische wereldveroveraar Alexander de Grote (356-323) nog aan de voet van de muur rond het Aards Paradijs gestaan. Het middeleeuwse beeld van de kosmos was geocentrisch, wat wil zeggen dat de aarde in het middelpunt stond. Dat hadden sterrenkundigen in Babylonië in lang vervlogen tijden vastgesteld. Pas in het eerste decennium van de zeventiende eeuw toonde Galileo Galilei (1564-1642) aan dat de aarde (met maan) en de planeten om de zon draaien. Sindsdien is, na aanvankelijke aarzeling en tegenwerking van de Kerk, het heliocentrische wereldbeeld aanvaard.

Omdat de kruisdood van Christus essentieel is voor het openen van de hemel, zijn de volgende acht hoofdstukken van dit boek gewijd aan het leven van Maria, de geboorte van Jezus en zijn passie en kruisdood.

In de daaropvolgende negen hoofdstukken komen enkele aspecten van het christendom en het christelijke leven aan de orde, zoals heiligenlevens, de strijd met de duivels, christelijke deugden en gedragsregels.

De laatste vier hoofdstukken laten zien dat het aardse leven werd beschouwd als een pelgrimage en hoe men een stervende kon bijstaan en steunen. Met de beschrijving van de Jongste Dag en het Laatste Oordeel wordt de ondergang van de wereld en het einde der tijden beschreven.

De christelijke Middeleeuwen

Aan het einde van het tweede decennium van de 21e eeuw maken velen zich zorgen over hoe het verder moet met de wereld en het klimaat. Tallozen hebben hun geloof in God verloren en de (christelijke) kerk(en) de rug toegekeerd. Daarmee hebben ze vaststaande waarheden laten vallen en zijn ze vaak hun houvast kwijtgeraakt. Een groot deel is op zoek naar alternatieve waarheden (er zou toch iets moeten zijn); anderen hebben een nieuwe 'filosofie' omarmd: oosterse mystiek, antroposofie, macrobiotiek, sjamanisme, enzovoorts. Door de instroom van arbeidsmigranten en vluchtelingen uit Noord-Afrika (Marokko, Algerije, Tunesië) en het Midden-Oosten (Turkije, Syrië) heeft de islam hier de laatste decennia wortel geschoten. Daardoor is er tegenwoordig ook aandacht voor islamitische feesten, zoals de Ramadam (de vastenmaand) met het Suikerfeest als afsluiting.

Ondanks de ontkerkelijking en de verregaand afgenomen Bijbelkennis zit het christendom nog steeds tot in de haarvaatjes van onze Westerse cultuur. Onze jaartelling gaat uit van het (veronderstelde) geboortjaar van Christus. Hoewel zowel de joden als de moslims hun eigen jaartelling hebben, is de christelijke jaartelling in heel de wereld gangbaar. Ook christelijke feesten als Pasen, Hemelvaart, Pinksteren en Kerstmis worden wereldwijd in acht genomen. De (werk)week loopt van maandag tot en met vrijdag: de zaterdag en zondag zijn 'verplichte' vrije dagen, maar de zondag is al lang niet meer voor iedereen de dag des Heren, de eerste dag van de week.

Voor middeleeuwse mensen lijkt het leven eenvoudiger en gelijkvormiger te zijn geweest. Als historische periode rekt men globaal de tijdperk 500 tot 1500 tot de Middeleeuwen. In die duizend jaar hebben veel veranderingen plaatsgevonden. Na de ineenstorting van het Romeinse Rijk (eind vijfde eeuw) werd West-Europa twee eeuwen lang overspoeld door allerlei volksstammen die van hot naar her trokken doordat een centraal gezag ontbrak. Bovendien trokken de aanhangers van Mohammed begin achtste eeuw via Noord-Afrika en Spanje over de Pyreneeën op tot Poitiers, in het midden van het huidige Frankrijk. Daar werd hun opmars in 732 gestuit door Karel Martel (±689-741). Zijn kleinzoon Karel de Grote (768-814) wist weer min of meer een op Rome gebaseerde, christelijke eenheid van West-Europa te maken door een centraal gezag in te stellen.

Niet voor niets wordt hij wel de ‘vader van Europa’ genoemd. Karel zorgde ervoor dat bestuur en rechtspraak weer naar behoren werden uitgeoefend, dat priesters een gedegen scholing kregen en dat overal kloosters verzezen. Jammer genoeg kwam daar enige tijd na Karels dood een beetje de klad in, doordat na de dood van Lodewijk de Vrome (778-840) het Karolingische Rijk uiteenviel en doordat de Vikingen tot diep in Europa roof- en plundertochten uitvoerden.

Vanaf het jaar 1000 keerde de rust terug in West-Europa. In de Duitse landen en (het huidige) Italië hadden de Roomse keizers de macht stevig in handen, in Frankrijk kreeg de koning vaste grond onder de voeten en in Brittannië heersten vanaf 1066 (Slag bij Hastings) de Normandische hertogen. Natuurlijk was het niet allemaal pais en vree. Er braken geregeld oorlogen uit, maar economisch ging het West-Europa voor de wind. Was het ten tijde van Karel de Grote nog gebruikelijk dat een vorst door het land reisde om zijn belastingen *in natura* ‘persoonlijk’ op te halen, nu bouwden de landsheren burchten en kastelen waar hun onderdanen de belastingen in klinkende munt betaalden. Dat moest uiteraard geadministreerd worden en daarvoor waren mensen nodig die konden schrijven. Die mensen kwamen uit het kerkelijke milieu, want alleen in kloosters en bij kathedralen waren na de ineensstorting van het West-Romeinse Rijk nog scholen gevestigd.

De kerstening van de Lage Landen

Vanaf de zevende eeuw werden de Lage Landen geleidelijk aan gekerstend. Dat ging van boven naar beneden. Immers, zodra een landsheer zich tot het christendom had bekeerd en zich had laten dopen, waren zijn onderdanen automatisch christen geworden. Belangrijke namen voor de Lage Landen zijn Amandus (±594-675/684), de apostel van Vlaanderen, en Willibrordus (658-739), patroonheilige van Nederland. Deze twee beperkten hun werkzaamheden niet tot de bovenlaag van de bevolking, maar trokken ook rond om het gewone, ‘heidense’ volk te bekeren en om de reeds bekeerden steun en troost te bieden. Gemakkelijk ging dat niet. Missionarissen werden regelmatig bedreigd en moesten soms vreezen voor hun leven. Bijvoorbeeld wanneer zo’n missionaris een voor de bevolking heilige eik liet omkappen; dat accepteerden de mensen niet en ze dreigden

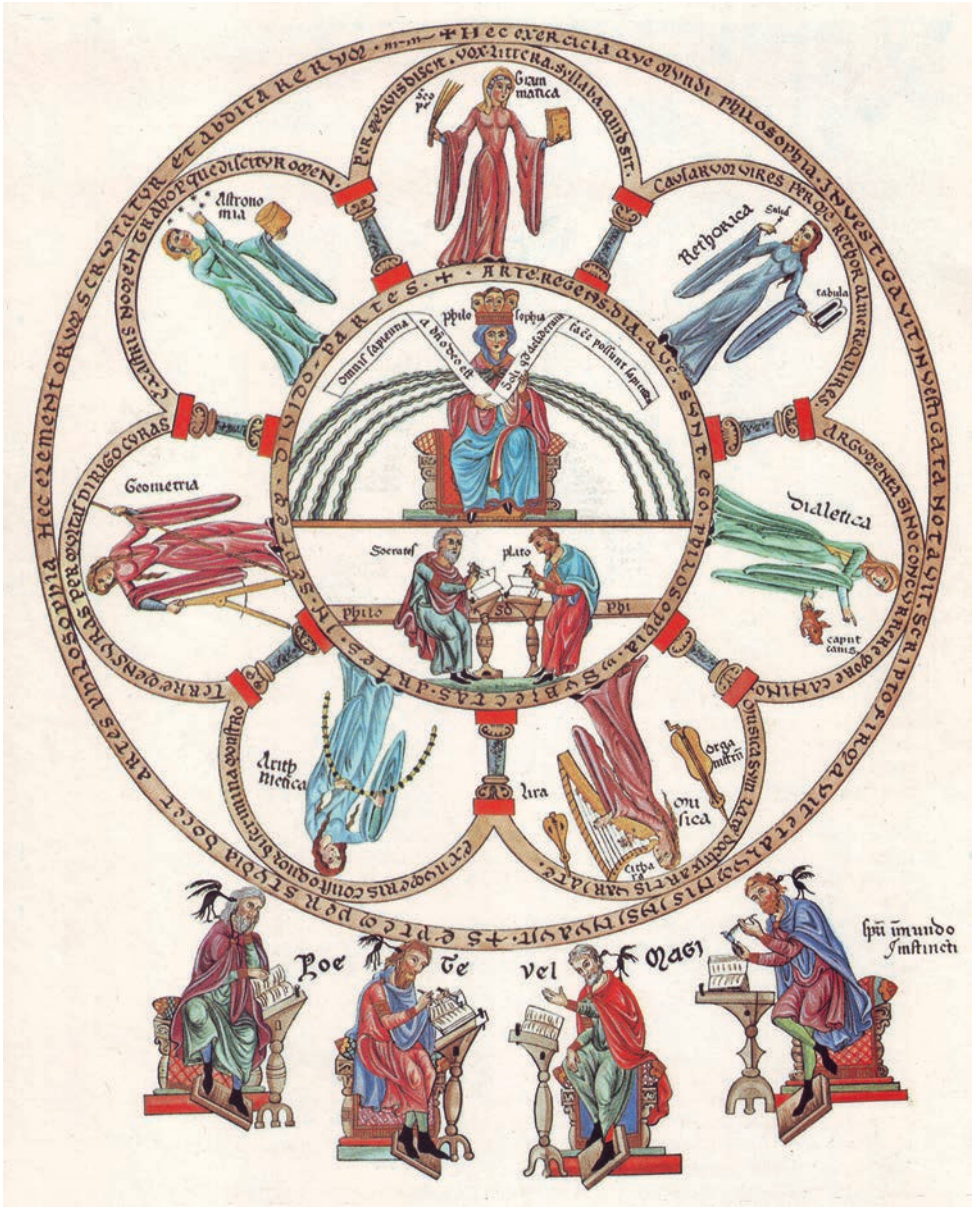

**Schrijvende
kartuizermonnik**

(uit Jean Miélot, *Miroir de l'ame pécheresse*; Brussel, 1451; Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 76 E 9, fol. 2r).

de missionaris te doden. Gelukkig greep God dan in: dankzij een wonder (bijvoorbeeld doordat de omgekapte boom op het laatste moment de goede kant op viel en er geen doden of gewonden te betreuren waren) werden de gemoederen bedaard en lieten de inheemse heidenen zich bekeren. Dergelijke verhalen worden over verschillende missionarissen verteld. Men kan zich echter afvragen of deze verhalen op waarheid berusten of dat auteurs en vertellers leentjebuurt bij elkaar hebben gespeeld.

Hoe dan ook, vanaf de zevende eeuw werd het christendom 'uitgerold' over de Lage Landen, niet alleen dankzij missionarissen, maar ook dankzij kloosters. De monniken brachten een nieuwe godsdienst naar heidense streken, en brachten tegelijk het moerassige land in cultuur. Om die ontgonnen terreinen te kunnen blijven gebruiken waren arbeidskrachten nodig. De vaak arme inheemse bevolking trok naar de kloosters toe: daar was voldoende voedsel. De monniken onderrichtten die mensen voor het

De zeven vrije kunsten

(in de buitenste cirkel met de klok mee: Grammatica, Rethorica, Dialectica, Musica, Arithmetica, Geometria & Astronomia; in het midden zit boven Philosophia en daaronder Socrates & Plato; onder de cirkel zitten Poete [Dichters] & Magistri [Geleerden]) (Herrad van Landsberg, *Hortus Deliciarum*; het handschrift (±1180) is in 1870 bij een bombardement verloren gegaan; deze afbeelding is afkomstig uit de pentekeningen die in het begin van de negentiende eeuw naar het handschrift zijn gemaakt)

werk op het land en brachten hun ook de geloofswaarheden bij. De mensen moesten ervan overtuigd worden dat het leven op aarde slechts tijdelijk was, een doorgang naar de eeuwige zaligheid in de hemel.

Het christendom is een 'woordgodsdienst'. Het Johannes-evangelie (1,1-4) begint niet voor niets met de woorden: *In het begin was het woord, en het woord was bij God, en het woord was God. Het was in het begin bij God. Alles is door Hem ontstaan, en buiten Hem om is er niets ontstaan. Wat ontstaan was, had leven in Hem, en het leven was het licht van de mensen.* In de Dienst van het Woord werden tijdens de mis dagelijks enkele passages uit de Bijbel voorgelezen, uiteraard in het Latijn. Die passages werden daarna voor de leken vertaald of naverteld in de volkstaal. Zo leerde de bevolking geleidelijk aan de Bijbel kennen, zij het fragmentarisch. Daarbij konden afbeeldingen en beeldhouwwerken in de kerk deze leken 'helpen'. De kerken waren allemaal met het altaar naar het oosten gebouwd; daar lag Jeruzalem, de plaats waar Christus aan het kruis gestorven was. Vaak was boven de westelijke toegangspoort een Laatste Oordeel in reliëf uitgehouwen. Dat was het eindpunt. Daar moesten ze zich op voorbereiden.

Onderwijs en scholing

Net als tegenwoordig gingen jongens (meisjes hoefden en mochten niet) vanaf een jaar of zes/zeven naar school. Het onderwijs werd in het Latijn gegeven. Dat was de taal van God. Was de Bijbel immers niet in het Latijn geschreven?

Er werden zeven vakken (of *artes*) onderwezen: drie talige en vier exacte. De drie talige vakken waren *grammatica* (spelling, zinsbouw en studie van klassieke epen), *rhetorica* (de opbouw van een betoog) en *dialectica* (argumentatieleer); de vier exacte vakken waren *arithmetica* (rekenen), *geometria* (meetkunde in het platte vlak), *astrologia* of *astronomia* (stereometrie of meetkunde in de ruimte) en *musica* (leer van de verhoudingen). Dit vakkenpakket was gebaseerd op het klassieke onderwijssysteem: vrije Romeinen dienden deze *septem artes liberales* (zeven vrije kunsten) te beheersen om als ontwikkeld burger door het leven te kunnen gaan.

Wie in de Middeleeuwen deze zeven vakken met succes had afgerond, mocht zich *magister artium* [meester in de kunsten] noemen. Daarna kon men een vervolgstudie doen, bijvoorbeeld medicijnen, recht (zowel